

Simon Lebel

Debreceni Egyetem

A „genderszüfrazsettek” szerepe - az egyetemi katedrától a meleg intimitásig magyar tudománytörténeti háttérrel

A kortárs Magyarországon uralkodó, a férfi melegséghez kapcsolódó sztereotípiá-mintákat vizsgálnám mai meleg férfiakon - 50 évet visszalépve az időben, Szondi Lipót korába: ugyanis a mai magyar heteró férfi melegségkép azóta nem sokat változott. Kérdés, ki az Magyarországon, aki alternatívát nyújthat?

Új szüfrazsett-mozgalom van születőben Magyarországon: a gender studies többnyire nők által reprezentált, egyetemi közegben otthonosan mozgó rétege: őket neveztem el genderszüfrazsetteknek.

A gender studies - nak nincsenek dogmái, mint az ortodox analízisnek; mégis a tanulmány végén gordiuszi csomóként feloldom az ortodox szondianizmus tudományos béklyóit a modern gendergyakorlat praktikuma alapján. Ma Magyarországon a meleg férfiak is sokszor múlt századi „tudományos direktívák” alapján alkotnak képet önmagukról.

Tanulmányomban demonstrálni kívánom a „genderszüfrazsettek” szerepét az olyan „20. századi beidegzettségű” társadalmakban, mint amilyenben mi, magyarok is élünk. Tudományos gyakorlatom antropológiai pszichológiai: így kívánom a hétköznapi természetes posztszubkulturális meleg-létbe integrálni a genderszemléletet. Ezért a Tárgyalásban és a Diskusszióban céltudatosan „világnézeti többes számot” használok, utalva arra, hogy Magyarországon ez egy kollektív álláspont, ma sem vagyok egyedül.

A homoszexualitás egy orvosi műfogalom, 1869-ből (McLaren, 134), Karl Maria Benkert-től, ami a szexuális orientáción kívül semmit nem fejez ki (pl. meleg identitás, stb.). Így egy komplex

antropológiacentrikus vizsgálatban fogalmi kifejezésként elégtelen az alkalmazása.

Michel Foucault-i értelemben (Mc Laren 171) a társadalmi normatíva, ill. a pszichiátriai nézet kontinuis, a norma, ill. a pszichiátriai ítélet kölcsönös és visszaforduló átalakulásokon megy át a kultúrtörténet folyamán: így lesz a norma a másik terület ítéletévé és fordítva. Pl. – szabadon Foucault után – egy nem tudatosult, de manifesztálódó melegség esetében nem lehet megkülönböztetni a társadalmi előítélettől való tudattalan félelmet, ill. a félelem „pszichiátriai” (és újabb norma) fogalmait. Így él tovább a homoszexualitás mint betegség – kategória 1973-as DSM-beli eltörlése után a „homoszexuális egodisztónia” fogalma, ami ugyanazokon az előítéleteken alapul, mint a homoszexualitás patologizálása, csak szociálpszichológiai formában (DSM-IV. TEXT REVISION, 64).

Igen, itt a normából eredő erkölcsi-társadalmi félelem pszichiátriai előítéletté alakul; kérdés, hogy pszichiátriáról van-e szó egyáltalán, vagy tudományos erkölcsrendészetről. Sokkal inkább a társadalmi norma pszichológiai manifesztációjában mint tudományos sztereotípiát fejeződik ki, de itt a pszichológiai frusztráció a fenti származásából adódóan, nem a homoszexualitásból, hanem a társadalmi-pszichiátriai külső, és ebből kifolyólag természetellenes normákból ered. Ez a pszichiátria képmutatása. Ez a tudományterület saját normatívái alapján tudományosként nyújtja a negatív sztereotípiát, majd ezt társadalmi eszközökkel „kezeli”. Erre alapult a Kraepelin-i, náci pszichiátriai „fertőzésmodell” (Mc Laren, 24-43). Ennek kialakítója maga a „pszichiátria atyja”, Kraepelin mint a melegholokausz fő teoretikusa (Grau, 24-29). (Egy percig sem vitatom Kraepelin valódi pszichiátriai érdemeit, pl. az akkor még dementia praecox-nak nevezett skizofrénia tipizálását (MSD Orvosi Kézikönyv1615), de sajnos a fenti immorális szerepéről mind a társadalom, mind a pszichiátria hallgat.)

A pszichiátriai normatíva mindig szélsőséges képet rajzolt a melegekről. Ki szeretném mutatni, hogy az úgynevezett patológus normatívák mindig ugyanannak az antropológiai pszichológiai valóságnak a abszolút szélső értékei, és mint ilyenek, nem reprezentálják a valós, egyéni és kollektív meleg pszichológiai reakciókat. Ezért fordulok ahhoz a cselhez, hogy a szélsőértékekből próbálom visszavezetni a rejtett értéket, amit a pszichoanalízis nem tudott kimutatni. Munkám eredetisége abban rejlik, hogy

megpróbálom a „közbülső tartomány” szemantikai meghatározását megtenni, ezáltal reduktív módon cáfolni az ortodox pszichoanalitikus sztereotípiákat, egy – véleményem szerint- valódi emikus pszichológiai antropológiai közeget teremteni.

A társadalmi-pszichiátriai normatívákat azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, amelyeket az antropológiai pszichológia eszközeivel kell megvizsgálni. Pl. a fenti kriticismust kell gyakorolni a normatív pszichológiai szemlélet helyett.

Hogyan?

Fel kell tárni azokat a negatívumokat, melyek nem szélső preskripciók, hanem a meleg és lesbikus ember természetes identitását, orientációját, életérzését egyénileg, ill. a meleg társas és ez által csoportszintű működésében fejezik ki. Ezt az egyes ember interakcióiból kell felépíteni. Erre legcélszerűbb a meleg és lesbikusok vállalt „saját hang”-jának és közösségének megszólaltatása – előre semmit sem feltételezve. Ez nem egy empirikus szociológiai vizsgálat, hanem a szociokulturálisan megjelenő melegség „tudományon belülre kerülése” – ennyiben antropológiai szemléletű, és a klinikum elméleti cáfolata egyben. Ezt később egy antropológiai pszichológiai bázisú empirikus modell is követné, ez azonban jelen tanulmányunkban nem megvalósítható, és a társadalmi helyzet sem érett rá; ez egy későbbi munka tárgya. Jelen szituációban az antropológiai diskurzus kiváltása a célunk. A klasszikus pszichiátriában a Szondi-féle ösztönprofil alapján valakit látens szadistának, illetve túlzott humanisztikus vonásokkal bírónak állítottak be (Szondi egyik, a melegségről kialakított dichotómiája (Lukács, 21-24)), ez egy normatíva. Ebben a dichotómiában – mint a többiben – egy látens, illetve egy manifeszt ösztöntörekvés dualizmusa jelenik meg (pl. h+;s-), mint szélsőséges „pólusok” (Szondi Lipót nyomán Lukács Dénes).

Ez akkor lenne tudományos és társadalmi szinten is adekvát normatíva, ha Szondi megtette volna, hogy empirikus vizsgálatokkal ezt igazolja, s nemcsak az elméleti ösztönprofil alapján mér.

Azonban – tudjuk – ezt sosem tette meg (Szondi 86-167); csak az akkor kurrens pszichoanalitikus kontextusú elméletekből – szó szerint – „konstruált egy tudományos valóságot”. És ez 50 éven keresztül hivatalos tudomány volt.

Így hozzáállni bármely embercsoport, pl. a meleg emberek legmélyebb lelki világához, eleve a morális felelősség kérdését veti fel (persze utólag) mind a Szondi-teszt alkotói, mind alkalmazói részéről. Ez a konstrukció eleve nem megérteni, hanem csak leírni

akarja a melegséget; ez már tudományetikai probléma, de erre tanulmányunk keretei között nincs mód kitérni, csak a figyelmet hívjuk fel rá.

Igen, az extremitások adottak, mint minden esetben, csak hogy a dichotómiában és ambivalenciában egy és ugyanazon ember egy és ugyanazon személy. Mi annak a személynek a nem-normatív pszichiátriai – a fentiek értelmében antropológiai – értéke, és természetes, nem klinikai „lényege” (a szerző), azt nem tudjuk.

Szondi S-vektoráról sokan állítják, hogy az alapvetően elhibázott (pl. Bugán Antal), nem kell vele foglalkozni. A szerző szerint valóban nem kell vele foglalkozni klinikailag, de mint egy fél évszázadig kizárólagosan „tudományos”, a valódi társadalmi értékekbe „szélsőségeket belemagyarázó” „normával” igenis kell foglalkozni: de antropológiailag, kifejezetten.

Ha ismerni akarná a hivatalos tudomány és ennek társadalmi bázisa Foucault-i értelemben a valódi jelenséget, akkor létezhetne egységes kutatási diskurzus. Ezzel szemben ennek a témának egységes módszertana sincsen, sőt a tudományos eredmények hol a melegmozgalmakkal, hol a sztereotíp homofób modellekkel társulnak: így csak irányzatok vannak. (Példa erre a század eleji szociológus, August Forel minden tudományos alapot nélkülöző szubkultúra-elemzése (McLaren 46), Kinsey társadalmi és melegtársadalmi félreértelmezései (McLaren 120), egészen a „meleg gén” felfedezőjének, Dean Hamernek ambivalens fogadtatásáig (Hamer 254).) Egységes tételekről sajnos éppen a társadalmi normatívák és az ezt kiszolgáló tudományok miatt nem beszélhetünk.

Ezt úgy lehet megvalósítani, ha kimondjuk, hogy ezek a szélsőséges dichotómiák ugyanakkor a meleg karakternek a szélsőértékei, de nem reprezentálják magát a karaktert, s valójában nem is dichotómiák, csak a heteroszexuális normatívából annak látszanak.

Ha elfogadjuk (éppen a pszichoanalízisből) (Freud 81-120), hogy a melegség egy autoritásviszony, akkor jogos, hogy a szélsőséges önodaadást és ennek autoritásviszonyait is valónak tekintsük, mint extremitásokat, de Szondi nem ismerhette a melegséget, ha az önodaadás és a látens szadizmus spekulatív szélsőértékek alapján mér. Itt válik el a pszichológiatudományos spekuláció, ill. az „antropológiai valóság”. Két szélsőértékkel sok mindent lehet mérni, feltételezem, hogy magát a melegséget is, de ez nem a melegség, csak annak szélső és nem adekvát tartományai. Ez

egy külső és teljesen mesterséges, ugyanakkor szakmailag részben adekvát beszorítása a melegségnek bizonyos normatív kategóriákba, azaz saját extremitásaiba. Az extremitás sokszor jelez, de az extremitás nem valós a szituációk döntő többségében.

A valós karakterértékeket a társadalom nem ismeri, vagy nem akarja ismerni. Ha ugyanakkor kívülről szemléljük a heteroszexualitást, akkor ott is vannak „érthetetlen” dichotómiák: a „túlzott” féltékenység, illetve a birtoklás dichotómiája. Ez melegeknél általában sokkal kevesebb gondot okoz. (Adott volt egy hasonló szituáció a valóságban is, amikor két huszonéves meleg sráccal hallgattunk rádiót: nem értették, hogy a műsorvezető miért rejtegeti a „csaját”, miért nem mutatja meg; ez náluk természetes lett volna, melegbarátjuk esetében.)

A két fiú közül az egyikkel történt – interjú-elbeszélése alapján, hogy túl büszke volt adni az érzelmeit, mivel úgy érezte, hogy a másik (egy harmadik fiú) megsértette. Mindeközben a potenciális partnere is hasonlószituációban érezte magát, ahogy ő mondta, beindult a „védekező mechanizmusa” az érzelmi csalódás ellen. Tipikus esete annak, amikor egy meleg kapcsolatban a méltóság, illetve az érzelmi odaadás kizárják egymást. Ugyanakkor sok meleg szerint a túlzott érzelmi odaadás éppen úgy visszataszító, ha nem jár a másik önállóságával, méltóságával, mivel ebben az esetben pont az autoritás-játék hiányzik, ami nélkül nem létezik meleg szexus.

Itt megpróbáltam olyan interjúkat felvenni, amelyek tipizálják, illusztrálják az adott elméleti szituációt, problémát, az empirikus bizonyítás igénye nélkül.

Ez csak illusztráció, egy új antropológiai perspektíva felvillantása, egy új szociokulturális, társadalmi és tudományos diskurzus kezdete – egyenlőre – az empiria bizonyító igénye nélkül. Ezen keretek között csak egy új kutatási perspektívát, illetve intenciót állítunk fel, mint – tudományelméletileg – erős hipotézist, amely a régi normatív elméletekkel is kontinuis, de mégis – az új szemlélet által – elméletileg kívánja felülrni azokat. Ez egy antropológiai perspektívájú, de pszichológiatudományos bázisú kutatás, ami metodikailag könnyebben kezelhető, mivel közelebb áll a művészettudományokhoz, csak ebből egy önálló, erős tudományos hipotézismodellt próbál felállítani immár nem a művészetpszichológia eszközeivel. A művészetpszichológia esetünkben csak antropológiai illusztráció a tudományos interpretáció teljes antropológiai megértéséhez.

Ehhez az antropológiai munkához szükséges az S-vektor kritikája. Mivel a hagyományos „tudományos”, pszichoanalitikus, illetve pszichiátriai normákon számon lehet kérni a „természetes” (a szerző), és „nem-klinikai” valóság hiányát (sic, mi a valóság, azt nem tudjuk, de azt tudjuk, hogy a klinikum ezt 100 évig kisajátította magának–„tudományosan” (Freud 71-188)). Antropológiai vizsgálatunk eszköze a szimbolika-parabolika, amit később pszichológiailag is megpróbálunk egzaktan megmagyarázni.

Először a melegségnél gyűjtünk össze dichotómiákat, ami ugyanúgy megjelenik a társadalomban, a pszichiátriában, illetve legkonkrétabb módon magánál Szondinál.

Most négy ellentétpár vizsgálatán fogjuk bemutatni módszerünket a fentiek alapján, megpróbálva felismerni az antropológiai igényű középértékeket; ezzel a logikával vizsgálni azt, amit talán a meleg is magukénak vallhatnak.

A Freud-i lesbikus dichotómiában ugyanezt tesszük, csak ott - éppen a téma nem-kutatottságából - egyelőre még differenciálatlanabb a helyzet. (Ami fordítva igaz: a melegségre való nagyobb hivatkozásszám éppen a társadalmi nagyobb elutasítottságból ered).

Ami a XIX-XX. sz.-ban látszólag összenövő, egymást kiegészítő szociokultúra és szubkultúra (meleg és lesbikus szubkultúra), az az antikvitástól a középkoron keresztül egészen a melegholokausztig (Grau, 124) nem volt társadalmi evidencia. A középkortól a melegholokausztig nem diszkriminálták látványosan a lesbikusságot, mivel mindez nem volt a felszínen. Ugyanakkor ez nem jelenti az előítélet-mentességet. A téma ugyanakkor a tudományokban sem jelenik meg annyira manifeszt módon, mint a férfi homoszexualitás, kezdve a pszichoanalízistől (vagy akár már Platónától), a statisztikai méréseken keresztül egészen a genetikai vizsgálatokig (Hamer 165). Kinsey hiába végzi el 1953-ban a női szexualitás, köztük a női homoszexualitás statisztikai mérését, ez messze nem kerül be annyira a köztudatba, mint ugyanazon szerző melegségvizsgálata (McLaren 211). Sajnos ez igaz a többi tudományterületre is. Ennek pszichodinamikai motívumaival külön is foglalkozunk.

I.

Most lássuk az első dichotómiát: nárcisztikus-altruista, pl. Szondinál h-s0 bitendencia, a Lukács Dénes idézi a Szondi-féle interpretációt:

„A kollektív emberszeretet dominál, így a humánus aktivitás állandóan kielégül. Telített formában a szexuális elfojtás (esetleg homoszexualitás) jele lehet”. Illetve van egy másik bitendencia Szondinál, a h+;s-; Lukács Dénes idézi Szondi interpretációját.

Személyszeretet passzív odaadással. Férfinál az ösztöncél invertálása, nőnél túlzott passzivitás a szerelemben. Hiányzik az aktivitás (a közös identitás kialakításában), és a kollektív emberszeretet. A lány, önmagát az objektnek fenntartás nélkül odaadó ember konstellációja. Telített formában: (+!-) a személyszeretet kielégületlen (homoszexuális jegy). (+-!) mazochisztikus színezettségű szexualitás. (22)

Ez alapján a két dichotómia alapján láthatjuk, hogy bontja Szondi az ösztönhasadás elméletének megfelelően a közösségi aktivitást, illetve az egyéni objektet; mint ahogy a nárcizmust és az aktivitás hiányát. Látható, hogy a fenti két dichotómián belül is további szélsőértékeket képvisel Szondi a humanisztikus törekvés, illetve a mazochisztikus felkínálás, valamint a nárcizmus, illetve a kielégítetlen személyszeretet között: kvázi mint egy autoerotikus, mindenkit szeretni, de személyt szeretni képtelen „perverzet” (ez már a társadalmi előítéletek területére vezet).

Ezekben a „hasadásokban” az illető feltétel nélkül kiteszi magát az objektnek, mondhatni ő maga is csak objekt és nem szubjektum, túlzottan rejtőző-félként (h-l), vagy éppen túlzottan domináns félként (h+!). Ez a dichotómia sokszor együtt ját a túlzott passzivitással, illetve a látens szadizmussal, Szondi fenti modelleiben. Freud-nál is ez a kettősség a meghatározó, pl. a Farkasember-ben: Freud szerint a homoszexuális férfi úgy kínálja fel magát, hogy önmaga „szubjekt-nárcisztikus” túlzott gyermekségében mindig a sérült nárcizmust kiszolgáló anyát várja el (Freud 81-120) a másiktól és ezt nyújtja a másik számára. S ezért hiányzik belőle a gyengédség, miközben nagyon vágyik rá, mivel ő elvárja az anyát, de nem tud anya lenni, így folyamatosan látens szadista és mazochista. Ebből kifolyólag a melegek „invertáltak”, az ún. „kollektív incesztustilalom” révén nem képesek nőkhöz közeledni. Ez azért van szerinte, mivel mindig az anyai dominanciát és gyengédséget várják. s ezt invertált módon adják („mint szubjekt-nárcisztikusok”) (Freud 78-87). Ugyanakkor felkínálják magukat a másik számára: a már a pszichoanalitikus elméletben meg is közelítettük az „anális fixációt”, ahol a befogadás, illetve ennek szadisztikus kilökése, s ezek

kettőssége, mint a perverz nárcizmus ambivalenciái, s a külső tárggyal való „fenti módon invertált” interakciója jelenik meg.

Bemutattuk a klinikum tipikus toposzeit. Itt mindenben, amit leírtam, tulajdonképpen az ortodox analitikusokat interpretáltam, de nem osztom az általuk vallott nézeteket.

Először nézzük meg a domináns-labilis viszonyt, ami a fentiek egyik al-dichotómiája! Játsszunk a Tükörrel! A Tükörben minden nyílt, látom önmagam, de a belső „valóságot” csak homályosan látom, mint a klasszikus tükör-metaforában, a teológiában. De a Tükör a legrégebbi meleg szimbólum is egyben, már Narkhisszosz óta (Csabai 722-763). Ugyanígy Leonardo esztétikájában is a Tükörben jelenik meg önmaga és a világ (Virág 110); s ugyanígy Shakespeare a saját öregségét, illetve a „kedves fiú” (young youth) szépségét a Tükörben nézi (XXII. szonett). 1987-ben Pedro Almodovar egy meleg szexust örökít meg a Tükörrel (A Vágy Törvénye): nyíltsága újszerű, de témája klasszikus.

A Tükörben minden látszik, a Tükörben semmi belső nem látszik; a Tükör minden, a Tükör üres, egyszerre. Érdekes itt a Tükör metafizikai-teológiai jelentésrétegeinek bevonása (ld. 1Kor 13:1-13); sohasem lehet ezt két különböző problémának tekinteni, és ezzel nem akarok egy felekezetet sem megsérteni, de a Narkhisszosz-féle ógörög mitológiai meleg Tükör-értelmezés (konkrétan víztükör) régebbi, mint a páli levelek. Véleményem szerint nem lehet emberi vagy felekezeti csoportokra redukálni egy ilyen univerzális szimbólumot. Mi természetesen kezeljük együtt a különböző területeket, semmit és senkit sem diszkriminálva; ugyanakkor nem felejtve, hogy a melegségnek az ókori görögök metafizikai tartalmakat tulajdonítottak, sőt pozitív morális értékeket is (Phaidrosz, 233a-259a).

Mi megérteni akarjuk ezt a viszonyt.

A fenti értelemben a meleg nyíltak a tükör irányába, de intimitásuk és internalitásuk el van rejtve.

Már itt is vagyunk a nyíltság-zárkózottság dichotómiánál, ami a fenti dichotómiák egy alpontja.

Ez Szondinál is megjelenik a latencia-manifesztálódás ösztönviszonyaiban, ugyanúgy, ahogy az elzárkózó mazochista, ill. a szunnyadó sadista dichotómiába (Szondi 134-151). De nagyon hasonló formában jelenik meg a köztudatban és a közbeszédben is a „rámenős meleg” (a közbeszédben nem ilyen szépen mondják), ill. a „rejtőzködő meleg”, vagy a „zárkózott meleg” sztereotípiájában is.

De mi a természetes? Lehet valaki egyszerre nyitott és zárt?

Annyiban nyitott, amit megmutat a tükörben, s annyiban zárt, amit elrejt a Tükör által.

S mi ennek a mértéke? A saját (ön)identitás, (ön)autoritás, a saját emberi méltóság („pride”)(McLaren, 261). Így lehetnek a melegek nyitottságuk mellett is internális karakterek óriási intimszférával, s intimitásigénnyel, s ugyanakkor nyitottak, sőt nyitott szexusúak. Sem nemcsak dominánsak, hisz a Tükörben saját belső értékeiket fejezik ki, s ezáltal saját szenzibilitásukat, sem nemcsak érzékenyek, „érzelmileg labilisak”, hisz ami az (ön)identitásuk, azt fejezik ki érzelmileg, annyit mutatnak önmagukból. És nem is nárcisztikusan frusztráltak, hisz a másik irányában akkor nyíltak, ha az akceptálja saját internalitásukat, s ezt viszont fogadják és elfogadják saját tolerancia-empátia képességükből. A független, önálló karakterszonyaikban ugyanis a másikat akkor fogadják el érzelmileg és empatikusan, ha saját személyüket és saját függetlenségüket tiszteletben tartja. Mindez megfelel a meleg értékek antropológiai felfogásának, ahogy a melegmozgalmak is megjelenítik önmagukat; csak most néhány társadalmi félreértést is megpróbálunk a normatív szélsőségek között tisztázni

Itt a tételes pszichiátria dichotómiái társadalmi normatívák alapján láthatóak; a fenti tételező norma viszonya az antropológiai differenciálást nélkülözi (McLaren133). Tudatosítsuk, hogy ezektől a normatíváktól függetlenül léteztek és alakították ki világukat a melegek és a leszbikusok, ezek mindig is külső heteroszexuális normatívák voltak, amelyek többnyire tudományosan és társadalmilag is diszkrimináltak. Antropológiai interpretációnk célja a belső meleg és leszbikus értékek és a tudományosság egyazon nyelvjátékba hozása. Mindez nem történt meg eddig a tudomány részéről, de fordítva is igaz a szituáció: a melegmozgalmak szó szerint „rózsaszín szemüvegen keresztül” láttatták ezt a világot, talán csak a queer-mozgalom vállalt fel nyíltan meleg érzelmi és társadalmi szituációkat (McLaren 261). (Talán ezért is nem került be a tudomány fősodrába.)

Ugyanúgy feltételezzük elméleti szinten, hogy a melegek ebből az (ön)autoritásból építkeznek, mind egyénileg, mind interaktívan, a fenti módon. S így a feltétlen törődés, a másik személy tisztelete, illetve a korlátok nélküli önállóság és függetlenség nem ellentmond egymásnak, hanem egymásból építkeznek. Például az empátia a függetlenséget erősíti, és fordítva. A melegek egyéni és tárgyviszonyaikban is ez történik. Mindez differenciálódik a saját és a

másik függetlenségére, mindkettő teljesen önálló viszonyából jelenik meg az empátia („a másikat úgy fogadom el, ahogy ő elfogad engem”, idézet egy meleg fiútól). Ezzel fenntartja saját (ön)autoritását, miközben a másik saját (ön)autoritását is erősíti annak személyiségbeli sajátágaiban.

Tehát a melegség nem autoerotikus regresszió (visszatérés a lelki onanizálásba (Freud: Farkasember 140-151, nem túlzott nárcizmus, nem is csak egyszerű szex-objekt viszony, nagyon is önálló karakterértékekkel bíró antropológiai-pszichológiai eszközökkel meghatározható tartomány. A melegségben megvannak azok a „képességek” (pl. kölcsönös és egymás számára kielégítő autoritásviszony), amit a normatív „heteroszexuális tudományok” eddig elvitattak tőle.

A Tükörben a szépség, az elvitathatatlan „külső” mindig látszik, de a melegek nárcizmusa nem patológikus, hanem a másik elfogadásának, a másik saját autoritásának, s így való felfogásának külső feltétele. Ami nem jelenti a belső elfogadás kevésbé fontosságát; inkább azt mondhatjuk, hogy van egy nyílt szexus és emellett van egy internális, ritkábban kialakuló szerelem, de a kettő nem ellentéte, sőt kiegészítése egymásnak, a függetlenség-empátia-viszony alapján.

Ugyanígy a nyitott szexust sem „promiszkuitásnak” kellene felfogni, mint elítélő preskripciót, hanem tekinthető a melegek attraktív, és nem „tárgyában frusztrált partnerválasztásának”, ahogy Szondi felfogja (Lukács 21-28) a melegek antropológiai interpretációja híján. Az attraktivitás, mint önálló karakterérték is jelen van a melegekben, erre utal maga a „gay” elnevezés is, mely a melegek antropológiai önazonosságát fejezi ki.

A „promiszkuitás” egy pejoratív szó, amely heteroszexuális erkölcsi normatívák alapján alakult ki; én a „nyitott szexus” kifejezést használom ezen „terminus” helyett, és megkísérlem bemutatni, milyen „meleg karakterértékek” húzódnak a háttérben.

Ugyanakkor a „mindennapi” Tükörben maga a szenzibilitás sokkal inkább rejtve van, mint belső valóság, csak az adott autoritásviszony toleranciával és empátiával való feldolgozása által realizálódik: a másik teljes autoritásának elfogadásával és akceptálásával és fordítva. Azaz, ez nem birtoklás, a másik autoritásának sem a szabadságát, sem az (ön)autoritását, sem a függetlenségét nem sérti optimális esetben. Így lehet kölcsönös a pszichoanalitikusok által is autoritásviszonynak, de ott „perverz” autoritásviszonynak tekintett analízis (Freud: Leonardo-tanulmánya

21-28), amely szükségszerűen csak a heteroszexuális normatív tudományokban szadisztikus erőszaktevés. A fenti antropológiai hipotézis alapján sem az objektként való felkínálás, sem a passzív látens szadizmus nem áll fenn, kizárólag a fenti antropológiai kontinuum extrém szélsőértékeinél.

II.

A zárt-nyílt, illetve a szexobjekt - korlátolt szubjekt dichotómiák is ez alapján könnyen kikezdhetőek, de lássuk először a „Szondi-sztereotípiákat”, az S-vektor bitendenciáinak formájában.

Az első bitendencia, amit most már negatív példának hozok fel a $h+;s0$. Idézet a Lukács Dénes által idézett Szondi interpretációt: „Eros-szükséglet kétellyel: egyetlen személyt vagy az emberiséget szeressem? Az agresszió hiánya legtöbbször a kényszeres elfojtás miatt van” (Lukács 21-28).

Itt is látható az a „perverz” pszichiátriai elgondolás, miszerint a meleg személy- és tárgyszeretete, hétköznapi interakciója, illetve általános humánus törekvései két különböző, egymással negatív viszonyban álló pólust alkotnánk. Erre a meleg táncos volt az antropológiai példa, hogy a „Szondi-szemlélet” tényleg sztereotipikus.

A következő bitendenciát (Lukács 24), a $h+;s-$ újból idéznénk aktuális tartalmaival, amelyek a fenti kritika tárgykörébe tartoznak. Szétválasztják az egyéni és a kollektív emberszeretetet, illetve kettősnek tekintik a meleg objekt-szubjekt viszonyokat. Tudomást sem vesznek ennek interaktív autoritásviszonyairól, annak egyéni és társas normális kapcsolatairól, esetleg értékeiről. És újból citáljuk a példa kedvéért a toposzt, itt Lukács Dénes idézi Szondi Lipót interpretációját:

Személyszeretet passzív odaadással. Férfinál az ösztöncél invertálása, nőnél túlzott passzivitás a szerelemben. Hiányzik az aktivitás (a közös identitás kialakításában) és a kollektív emberszeretet. A lány, önmagát az objektnek fenntartás nélkül odaadó ember konstellációja. Telített formában (+!-) a személyszeretet kielégületlen (homoszexuális jegy). (+!-) mazochisztikus színezettségű szexualitás. (23. oldal)

S ugyanígy nincs értelme az autoritásvesztő-nyerő „anális fixáció-elméletnek” (Freud 21-28), s ebből kifolyólag sztereotipizáló

az önátadó-befogadó szélsőségekben való felfogása a meleg szexusnak.

Természetesen az is értelmetlen, hogy külön kezelik az „aktív és a passzív homoszexualitást” (például Szondi), mivel ezek szerepek, és nem a karakterhez kötöttek. Ha a melegkaraktert mint a Tükörben lezajló abjektív játékot fogom fel, akkor a passzivitás nem más, mint a tükörkép elfogadása (de a saját tükörkép elfogadása, és nem feltétel nélküli odaadása) az aktivitás nem más, mint a tükörkép saját alakítása (azaz nem domináns ellopása más autoritásának, hanem önautoritásából való kezelése a másik ugyanolyan önautoritásának).

Egy 24 éves biszexuális fiú, aki saját bemutatkozása szerint dominánsabb idősebb partnerével teljesen passzív szerepet játszott; de a saját és a partnere véleménye szerint ez más karakterszituációban semmiképp sem tekinthető véglegesnek, nem öröklődik át, a korábbi állapot nem jelent semmilyen fixációt, sőt fiatalabb fiúkkal mindig ő veszi át a kezdeményezést. Egy másik példa egy 27 éves meleg fiú, aki univerzális (egyszerre passzív és aktív), nem tudja teljesen elfogadni barátja domináns aktivitását, s rendre olyan szex-kapcsolatokat keres, ahol ő lehet aktív vagy univerzális. (A katonai sorozás során, Szondi-teszt alapján könnyen elkönnyvelték „passzív homoszexuálisnak”, pedig sem tartalmilag, sem fogalmilag nem adekvát ez a kategória, pláne ebben az esetben.)

Ezek a szerepek csak annyit jelentenek, hogy az egyéni és interaktív karakterszituációkban (a Tükörben) ki milyen attitűdszerepet fogad el az adott szituációban – adott karakterszituációjának megfelelően. Ez alapján léteznek a meleg szubkultúrában azok a nagyon is mobilis kifejezések, hogy „aktív”, „aktív uni” (olyan meleg férfi, aki mindkét melegs szerepre képes, de pillanatnyilag az aktív dominál nála), „uni” (univerzális), „passzív uni” (olyan értelemben, mint az „aktív uni”), illetve „passzív”. Látható, hogy ezek nagyon is mobilis kategóriák, mégis adott társviszonyban és karakterszituációban előfordul, hogy valaki csak aktív vagy csak passzív. Az, hogy – interjúalanyaim elmondása szerint – a legtöbb esetben ezen szerepviszonyokat „ránézésre” nem tudják megállapítani (sőt általában meg is kérdezik egymástól, hogy a másik „mit szeret?”) is azt bizonyítja, hogy ez nem egy karakterjegy, hanem egy aktuálisan elfogadott karakterjáték ugyanazzal a karakterrel, ugyanazzal a Tükörrel; csak a Tükör kettőssége révén – más szerepekkel. A „passzív” szerepet játszó meleg a saját abjekcióját elfogadja a Másiktól mint mástól; és ebben az

autoritásjátékban önmagától, hiszen az aktív is saját abjekcióját adja mint játékos. Az „aktív” szerepet játszó is saját autoritását nyeri el a „passzíval” való Tükör-játék során, így nem más autoritását birtokolja, pláne nem lopja el azt.

Látható, ezek autoritásviszonyok, ahogy alapvetően Freud is kimutatta, de A: nem autoritás-odaadás és -vesztés, hanem nagyon is kölcsönös; B: az autoritás és az önautoritás elválaszthatatlan egymástól, illetve C: a játék kölcsönös és nem autoerotikus; és a másik mazochista, látens-szadista kihasználása sem áll fenn optimális esetben.

Meleg magyar interjúalanyaim beszéltek el (többek között olyanok is, akik ma 40-esek, tehát van retrospekciójuk): régebben sokkal több volt a csak aktív vagy csak passzív szerepet vállalók száma – saját tapasztalatuk alapján, addig ma nemcsak, hogy szexuális előny, de szinte divattá vált „uni-nak”, „uni-aktívnek” és/ vagy „uni-passzívnak” lenni, és így meghatározni egy interakcióban a szexuális szerepet és ugyanezt elvárni a másiktól. Ezt hogy lehet értelmezni a fenti tudományos igényű modellünkben?

Mivel ezek csak szerepviszonyok, és nem a melegkarakter részei, hanem csak funkciói, egyértelmű, hogy egy másik interaktív közeg, amely ugyanazon a karakteren és szociokarakteren belül másképp képzei el a szerepviszonyokat, ez megváltoztatja a szerepeket is. Itt csak arról van szó, hogy a funkcióigények változtak meg, de mindez nem változtatja meg azt az elképzelést (és épp azért nem változtatja meg), miszerint mindez egy karakter interaktív és intraaktív, abjekciós játéktérének a része, így nem beszélhetünk se „uni-aktív”, se passzív karakterű melegről, csak arról a melegről, aki adott intra- és interaktív abjekciós folyamatban ezt a szerepet játssza.

Láthatjuk, hogy ezek szerepek, és végképp nem a melegkarakterre utalnak vissza, csak annak szerepjátékai, nyelvjátékai. (Természetesen, mint ki fog derülni, mi sem tartjuk a speciális meleg karakterviszonyt általános, az egész személyre vonatkozó karakternek, személyiségnek, csak annak egy speciális reprezentációjának: nem kevesebbnek és nem többnek.)

III.

Ugyanúgy cáfolja ez az elgondolás a látens szadista-mazochista; pótalany-objekt-tárgy sztereotípiát a queer forradalom hagyományos performance-sze, a „tops and bottoms”, az „aktívak” és „passzívak”;

amikor is a queer mozgalom úgy reagált a heteroszexuális sztereotípiákra, hogy felerősítve azt önparódia tárgyává tette.

A queer mint mozgalom a gender studies alapján már a 80-as években elvált a „hagyományos” melegmozgalmaktól (Jagose 39-63). Ők „szociális-társadalmi” folyamatnak fogják fel a homoszexualitást.

Ezzel együtt olyan szimbolikus, parabolikus kifejezőmódokat használ, miközben minden tételes pszichológiát tagad, amely pszichológiailag is értékes – kísérletünk számára. A tops and bottoms performance (Jagose 43) nem azt állítja, mint a melegmozgalmak, hogy fogadjuk el a meleg értékeket, egyszerűen a heteroszexuális sztereotípiáknak tart görbe tükröt. Normatívája ez által éppen a meleg önértés, sajátértés, és az ebből való abjektív kritikája a heteroszexuális előítéleteknek.

IV.

Most lapozzunk vissza Szondira, mégpedig két bitendenciára a fenti sztereotípiák kritika értelmében. Az első a h+;s-. Lukács Dénes idézi Szondi interpretációját (Freud 125):

Személyszeretet passzív odaadással. Férfinál az ösztöncél invertálása, nőnél túlzott passzivitás a szerelemben. Hiányzik az aktivitás (a közös identitás kialakításában) és a kollektív emberszeretet. A lány, önmagát az objektnek fenntartás nélkül odaadó ember konstellációja. Telített formában (+!-) a személyszeretet kielégületlen (homoszexuális jegy). (+!-) mazochisztikus színezettségű szexualitás. (27. oldal)

Illetve a h+;s0: „Eros-szükséglet kétellyel: egyetlen személyt vagy az emberiséget szeressem? Az agresszió hiánya legtöbbször a kényszeres elfojtás miatt van.” Illetve ezen sztereotípiákhoz kapcsolódik a h-;s- is. Lukács Dénes idézi Szondi interpretációját:

Szублиmált szexus. Kultúr- és civilizációs törekvés. Az emberszeretet és az odaadás ötvözése. Telített reakció formájában: betegesen elfojtott szexualitás (latens homoszexualitás vagy szadizmus miatt) (28. oldal)

Gondoljunk bele, Szondi az összes szélsőséget érinti a melegségnek; de csak a szélsőségeit és azokat sem antropológiai egységükben. Én nem vitatom el, hogy adott esetben egy Szondi-tesztméréssel valóban ki lehet szűrni melegeket; de akkor úgy járunk,

mint a „passzív” homoszexuális fiú esetében, aki nem is annyira passzív. Azaz

- A. A szélsőségekből nem ismerjük meg a melegség valódi természetét, így nem a „hasadás” van a tesztalanyért, hanem a tesztalany kerül felesleges hasadásba.
- B. Sztereotip minták alapján mér, a dichotómiákon kívül a melegség valódi lélektani működéséről nem ad tájékoztatást.
- C. Nem differenciálja a meleg autoritásviszonyokat, csak azok extremitásait emeli ki.
- D. A melegek számára megalázó, hogy a többségi társadalom a torzító szemüvegén keresztül nézi a melegkaraktert. A torzított kép lehet mindig szabályos, csak éppen nem valós (sic, Foucault!).

Ma már tudjuk, hogy alapvetően itt társadalmi előítéletekről van szó, és a kortárs nyugati pszichológiában elfogadhatatlan a Szondi-Rorschach párhuzamos „melegségszűrés”, szakmainak sem számít; mégis a magyar honvédségben ezt 2004-ig, a sorkötelezettség fennállásáig alkalmazták (Magyar Narancs 25-27). Ráadásul kötelező „pszichiátriai vizsgálattal” egybekötve alkalmazták, az 50-es 60-as évek szellemét idézve. A Rorschach-tesztmérés melegségképéről később még szólunk.

Láttuk, annak sincs értelme, amit Szondi megkülönböztet, az „aktív” és „passzív” melegségnek, mivel ezek az alany „ön”- és „más”-autoritásának (azaz a saját- és másik autoritásának saját és kölcsönös elfogadásának) egyéni és interaktív tükörképei. De a Tükör-Ember játékban sem a Tükör, sem az ember nem különíthető el, azaz nem mondhatjuk, hogy ez a Tükörhöz vagy a Játékoshoz kapcsolódik: csak a Játék folyamatához.

Ennyiben a posztmodern nyelvjáték perspektíaváltása alkalmas a homoszexuális önjáték kifejezésére, mivel a meleg Tükör-Ön-Más abjekcióban az Én és a Tükör, ill. a Másik perspektívái olyan állapotot teremtenek (Wittgenstein 20), hogy minden az adott játékban zajlik az adott keretek között. Valaki önmagát látja a Tükörben, de a Másiknak is van Tükre, vagy ugyanabban a Tükörben egyszerre látják magukat, mint egy meleg párt szimbólumdrámás játékában, és még van egy tényező, az „elrejtettség és nyitottság állapota” az autoritásviszonyok alapján. Szerzőként a „Tükör-abjekció” fogalmát vezetném be erre az abjekcióban felcserélődő Én-Más viszony objektív interaktív megjeleníthetőségére: az Én és a Más között lévő „másság”

felismerése az Én Más Leleplezésével. (Ez egy univerzális interaktív fogalmat foglal magában, nem korlátoznom csak a melegekre, de esetükben ez tipikus.) Talán nem véletlen, hogy a nyelvjáték-elméletet egy önmaga homoszexualitásával viaskodó, de ugyanakkor ennek teljes tárgyalási univerzumát látó homoszexuális férfi találta ki, nevezetesen L. Wittgenstein. (Ez egy külön tanulmányt ér meg, ld. audiovizuális anyag Wittgenstein homoszexualitásáról.)

V.

És végül ugyanígy dichotóm sztereotípiát a Rorschach-teszt dualizmusa is (Méri 410). Rorschach ugyanis szolgáló módon átveszi a 30-as években kurrens Freud-ista szexuálpszichológiát, és ezt fenntartás nélkül beépíti rendszerébe a „Szexuális válaszok” tematikájában (Méri 411). Nagyjából ez a dichotómia analóg Szondi felfogásával: az egodisztonikus narcizmus, illetve a túlzott projiciálás kettősségét hangsúlyozza. Gyakorlatilag ezzel a Rorschach-teszt mint „szexuállelektani röntgen” ugyanabba a metodológiai hibába esik, mint a Szondi-tesztmérés – természetesen én ezt antropológiai, és nem klinikai szemüvegen keresztül mondom.

Vitatható, hogy Szondi mennyire volt analitikus szemléletű, és mennyire konstruktivista rendszeralkotó, de ő is, mint Rorschach, aki szintén rendszeralkotó volt, egy kortárs analitikus fogalmi hálóban mozgott. Így a sztereotíp szexuálpszichológiai dichotómiák képződése történetileg is nyomon követhető, én ezt most csak analógiákkal, az összehasonlító módszertan szándékával teszem meg. Ezen felül én a Foucault-i álláspontot képviselem, miszerint mindez a társadalmi sztereotípiák normatív, preskriptív lecsapódása; és csak korlátozott értelemben vehető ez után a kritika után „tudományosnak”.

Most egyszerű analógiaként nézzük meg a Szondi-tesztmérés két bitendenciáját a Rorschach-tesztelméletre, amely ugyanazokat a társadalmi sztereotípiákat hordozza - a tudományos preskriptivitás hatalmával. Mindez ötven évig a meleg elnyomásának olyan félelmetes eszköze volt, mint a meglegholokausz (ld. ha nem működik a törvényi eszköz, marad a mindig is bizonyítottan eredmény nélküli kényszergyógykezelés) (Grau 211).

Ne felejtjük el, hogy abban a weimari Németországban, amely legalább hatvan meleg és leszbikus kulturális lapot tartott el (Grau 17), volt egy ominózus vita Magnus Hirschfeld és Emil Kraepelin között. Nevezetesen Hirschfeld azt állította, hogy a

melegség egy természetes, nem orvosi körbe tartozó jelenség, amely veleszületett, s ebből kifolyólag önálló tanulási folyamata van, szemben Freud-dal (aki azt vallotta, hogy a homoszexualitás egy elhibázott heteroszexuális fejlődésminta (McLaren 213)). Magnus Hirschfeld szerint nincs szükség semmilyen terápiára, sőt ő fogalmazta meg először a coming out problémáját, miközben melegjogi aktivista is volt: küzdött a porosz büntető törvénykönyv 175. paragrafusa ellen, amely kriminalizálta a homoszexualitást (Grau37). Ez a paragrafus később nemcsak a megleholokausztnak lett alapja, de 1957-ban is a nyugatnémet kormány változatlanul hagyta, és így is maradt a 80-as évekig (McLaren 261); miközben egyik Németországban sem kárpótolták eddig az időszakig a megleholokauszt áldozatait. Visszatérve: mi is volt ez a coming out-törekvése Magnus Hirschfeldnek mai értelemben véve? Ő ugyanis azt mondta az akkori kifejezésmóddal élve, hogy a melegeknek ún. „millióterápiára” van szükségük, ami nem jelentett mást, minthogy megtalálni azokat a mikroszociális elfogadási lehetőségeket, amivel a melegeknek természetesen élniük kell. Ez semmiképpen nem jelentette a melegség feladását, sőt inkább annak teljes felvállalását, miközben ő komoly tudományos szaktekintély volt korában. Ezzel szemben a szintén pszichiáter Emil Kraepelin tökéletes antipólus volt: ő az ún. „fertőzéselmélettel” összemosta a morált, a jogot és a pszichiátriát; azt állítva, hogy a melegség egy ragályosan terjedő erkölcsi métely, ami ellen alapszíntén a kényszergyógykezelés eszközeivel kell harcolni (McLaren, 165), de mivel pszichiátriai értelemben közveszélyes, ha az „átnevelés” nem sikeres, még mindig ott van a jog.

Ez az ál-átnevelésen alapuló jog lett a megleholokauszt alapja (Grau 17), és Kraepelin a fő elméleti előteoretikusa a '26 - os haláláig, érdekes módon megelőzve az őt tudományosan bálványozó náci hatalomra jutását. Ekkor Magnus Hirschfeld már Nizza-i önszáműzetésben élt, s pát hónappal hamarabb halt meg, mint amikor felgyújtották teljes intézetét és kutatási anyagát Berlinben, a náci hatalomátvételnél. Mindezt az SA-legények tették, külön elemzés tárgya lehet: mégpedig az, hogy válik egy szociokarakterisztikus és -kulturális melegség a homofóbia alapjává az abjekció fenti törvényei alapján.

Ma, amennyiben tudományossá tesszük a melegség saját antropológiai értékeit és elveit, akkor ez a „tudományos”, „pszichiátriai veszély” is elhárítható. Ehhez azonban meg kell teremteni a melegség antropológiai tudományosságát, a

melegmozgalmak erre önmagukban nem alkalmasak. Harminc év után végre meg kell cáfolni az ortodox pszichonaltikus sztereotípiákat, miközben a pszichoanalízisen belül is egyre erősebb a heterodox, toleráns (magyar indíttatású) ferencziánus irányzat (Miskolc, „Ferenczi Sándor hazatér” világkonferencia, Peter. L. Rudnitsky előadása), de ez nem jelenti azt, hogy el kell vetni a pszichoanalitikus gondolkodásmódot. Végig azt tettük, hogy a pszichodinamikus gondolatrendszerből, és annak összekapcsolódásából a meleg értékekkel cáfoltuk az ad hoc – társadalmi szempontból homofób „tudományos” állításokat. Kérdés, mi itt a tudományos: az antropológiai, amely eddig csak mozgalomként volt jelen; vagy a klinikai, ami mindig is csak külső normatíva volt empiria nélkül is tudományos ranggal. Végre a pszichológiai gondolkodásmódot kellene antropológiává tenni.

Diszkusszió

Egy heteroszexuális férfiszázad után a genderszűfrazsettek szerepe óriási. Csak a nők érthetik meg azt a saját hangot, amely kiáll a társadalom elé, de empatikus. Ez a hang asszertív és aktív egyszerre: aszertíven kommunikál a társadalommal, de nagyon is aktívan érezteti a társadalmi elnyomás jelenségét. „nárcisztikusan” vállalja önmagát, valójában csak önattraktív. Nem tárgyfrusztrált szingli, hanem öntudatos partner. Nem behódoló, hanem toleráns. Nem passzív, hanem empatikus kommunikációt folytat. „Erőszaka” nem szadizmus, hanem célétélezett cselekvés.

Ezzel a pár érték kategóriával a meleg férfi psziché pozitív diszkriminatíván leírható; miközben ezek a kortárs genderszűfrazsettek által is vallott értékek. Ugorjunk vissza fél évszázadot a magyar homoszexualitás-kutatásban, s látni fogjuk, mindezek negatív tételezését, mint „pszichiátriai” tudományt. Konkrétan itt egy kis szeletet mutatok be a Szondi-teszt férfi homoszexualitás-értelmezéséből, de azt is láthatjuk, mennyire élő ez a mai magyar patriarchális társadalomban.

Még nem vetkőztük le azokat a szondiánus dualításokat, amelyek megkeserítik a magyar - vagy a magyar millióhoz hasonlóan élő - meleg férfiak életét.

Itt azt érzékeltetem, milyen relatív az ortodox pszichológiai felfogás, mennyire szükség lenne a heterodox pszichoanalízisben is egy genderszemléletű folyamatra: ettől Magyarországon, saját klinikalizáló tudományos múltunkat lezárva, számos egyéni, vállalt és

nyílt meleg férfi élete lenne mentálhigiénés szempontból sokkal komfortosabb.

Felhasznált irodalom

- Almodovar, Pedro, rend. 1987. *A Vágy Törvénye*. Producer. Canal+
- Berkow, Robert, szerk. 1994. *MSD Orvosi kézikönyv*. Budapest: MELÁNIA.
- Csabai Márta – Erős Ferenc, szerk. 2002. *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Budapest: Új Mandátum.
- DSM-IV TEXT REVISION (a módosított DSM-IV). Budapest. Animula
- Freud, Sigmund. 1998. *A Farkasember. Klinikai esettanulmányok*. Budapest: Filum Kiadás.
- Freud, Sigmund. 2001. *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke (Művészeti írások)*. Budapest: Filum Kiadás.
- Grau, Günter. 2001. *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban*. Budapest: Osiris.
- Hamer, Dean – Copeland, Peter. 2005. *Génjeink*. Budapest: Osiris.
- Jagose, Annamarie. 2003. *Bevezetés a queer-elméletbe*. Budapest: Új Mandátum.
- Jobbágy Tamás. 2004. “A mundér hevülete (melegek a sorozáson)” *Magyar Narancs*, XVI:13 (március25), 25-27.
- Lukács Dénes. 1996. *Szondi (az ösztönprofiltól az elméletig)*. Budapest: Animula.
- McLaren, Angus. 2002. *Szexualitás a 20. században*. Budapest: Osiris.
- Mérei Ferenc. 2002. *A Rorschach-próba*. Budapest: Medicina.
- Rudnitsky, Peter L. 2008. “‘Infantile Thoughts’: Reading Ferenczi’s clinical diary as a commentary on Freud’s relationship with Minna Bernays” [konferencia előadás]. *Ferenczi Sándor hazatér Konferencia*. Miskolc, Művészetek Háza.
- Shakespeare, William. 1961. *Shakespeare összes művei. Versek*. VII.kötet. Budapest: Európa.

- Szondi Lipót. 1987. *Káin, a törvényszegő; Mózes, a törvényalkotó*. Budapest: Gondolat.
- Virág Teréz. 1994. „Mély kútba tekinték...”. Budapest: Animula
- Wittgenstein, Ludwig. 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.